

XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні

Скирда І. М.

Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні. Стаття присвячена з'ясуванню внеску й доробку XII Археологічного з'їзду у процес становлення академічних традицій в Україні. Проведене автором дослідження, дозволило дійти таких висновків: підготовку і роботу харківського з'їзду слід визначити як систематичну наукову та пошукову роботу, яка активно сприяла подальшому процесу професіоналізації та інституалізації історичної науки; актуалізація регіональної історії взагалі сприяла національному забарвленню історичної науки; з'їзд став тим комунікаційним центром, який поєднав професійний та аматорський дискурс в наукових цілях.

Ключові слова: Археологічний з'їзд, академічні традиції, Харківський Попередній комітет.

Скирда И. Н. XII Археологический съезд в г. Харькове и научные академические традиции в Украине. Статья посвящена определению роли XII Археологического съезда в процессе становления академических традиций в Украине. Проведенное автором исследование, дало возможность сделать такие выводы: подготовку и работу харьковского съезда следует определить как систематическую научную и поисковую работу, которая активно оказывала содействие дальнейшему процессу профессионализации и институализации исторической науки; актуализация региональной истории в целом способствовала приобретению национальной окраски исторической науки; съезд стал тем коммуникационным центром, который позволил объединить профессиональный и аматорский дискурс в научных целях.

Ключевые слова: Археологический съезд, научные традиции, Харьковский Предварительный комитет.

Skirda I. N. The Xth Archaeological congress in Kharkov and scientific academic traditions in Ukraine. The article is devoted to definition of role of the X Archaeological congress in the course of a formation of the academic traditions in Ukraine. The present research has given the chance to draw such conclusions: preparation and work of the Kharkov congress should be defined as a regular scientific and search work, which actively assisted the further process of professionalization and institutionalisation of a historical science; the actualisation of regional history promoted as a whole acquisition of national colouring of a historical science; the congress

became that a communication centre, which has allowed to unite professional and amateur discourse in the scientific purposes.

Keywords: archaeological congress, academic traditions, the Kharkov Preliminary committee.

Процес формування наукових академічних традицій в Україні був пов'язаний із відкриттям у XIX ст. університетів (у Харкові, Києві, Одесі), які почали відігравати значну роль у розвитку науки та культури. Значну роль в активізації наукових пошуків відіграли й численні наукові товариства, які виникли в Україні в другій половині XIX ст.: Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство, історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті та ін.

Новим імпульсом для процесу формування українських академічних традицій стало проведення регіональних наукових форумів, яскравим прикладом яких можуть слугувати археологічні з'їзди, що «виникли в другій половині XIX ст., як принципово нова форма об'єднання наукових зусиль вчених-істориків, археологів, етнографів, мистецтвознавців тощо» [26, с. 1. та ін.]. Археологічні з'їзди, які відбулися в Україні: III (Київ, 1874), VI (Одеса, 1884), XI (Київ, 1899), XII (Харків, 1902), XIII (Катеринослав, 1905), XIV (Чернігів, 1908) увібрали та водночас відобразили особливості формування академічних традицій в Україні другої половини XIX – початку ХХ ст.

Актуальність даної статті полягає у з'ясуванні внеску й доробку таких нових форм організації наукової роботи як Археологічні з'їзди, зокрема, Харківський, у процес становлення академічних традицій в Україні. У сучасній історіографії відсутні дослідження, у яких би відображалася роль цих наукових форумів у процесі формування академічної науки, узагальнювалася б їхня діяльність у цьому напрямі. Метою нашого дослідження є висвітлення суттєвого внеску з'їздів у процес активізації й популяризації наукових знань, а також з'ясування ролі в цьому процесі харківських учених – учасників XII Археологічного з'їзду, майбутніх членів різних академічних установ в Україні та за її межами.

Організатором та натхненником археологічних з'їздів було Московське археологічне товариство, на чолі якого спочатку стояв граф О. С. Уваров, а згодом його дружина П. С. Уварова. Серед усіх Археологічних з'їздів дослідники особливо виділяють XII Археологічний з'їзд у Харкові, який відрізнявся від попередніх масштабністю та результативністю [67, с. 21; 1, с. 196-198]. Важливе наукове значення цього з'їзду відмітив ще у 1902 р. харківський міський голова О. К. Погорелко, який зауважив, що «В истории Харькова съезд этот будет иметь особо выдающееся значение, как

первый научный съезд, собравшийся в нашем городе и это дает нам ... радостную надежду, что почин сделан в добрый час и за ним будут следовать и другие съезды, посвященные разработке различных научных вопросов. Научные съезды и результаты их работ становятся необходимым условием культурной жизни современного общества. В сущности теперь мы можем жить только наукой и благодаря науке...» [19, с. 143].

Рівень організації та проведення XII Археологічного з'їзду відповідав основним вимогам розвитку академічної науки того часу. Для підготовки роботи з'їзду на відповідному рівні було створено Харківський Попередній комітет (ХПК), робота якого тривала протягом двох з половиною років і за цей час було зроблено велику кількість наукових відкриттів і досліджень. Очолив роботу ХПК професор Харківського університету Д. І. Багалій. До складу комітету ввійшло близько 60 осіб, на плечі яких були покладені завдання розробки й розповсюдження програм для збирання старожитностей, організація наукових експедицій (археологічних, етнографічних, мистецтвознавчих та ін.), підготовка виставки при з'їзді, видання наукових праць тощо.

Найголовнішою заслугою ХПК стала організація різних наукових експедицій. Широкомасштабні роботи в цьому напрямку розпочалися в 1900 р. На червень 1900 р. Харківським комітетом було заплановано проведення розкопок курганів у Старобільському, Куп'янському, Ізюмському, Зміївському повітах. Для їхнього здійснення в Старобільський та Куп'янський повіти було направлено київську дослідницю К. М. Мельник, приват-доцентів Харківського університету С. К. Редіна, В. І. Савву та викладача гімназії Є. П. Трифільєва; в Ізюмський повіт приват-доцента Харківського університету О. М. Покровського та викладача гімназії М. О. Федоровського; для вивчення старожитностей етнографічних і для збирання місцевих експонатів для виставки в Харківський повіт було відряджено професора Харківського університету А. М. Краснова, в Ізюмський повіт – приват-доцента О. М. Покровського, в Старобільський – О. П. Радакову, в Охтирський – професора Харківського університету М. Ф. Сумцова зі студентом Карташовим; для дослідження архівів урядових установ та приватних осіб в Харківську губернію було направлено помічника бібліотекаря Харківського університету – Д. П. Міллера, архіваріуса Історичного архіву Харківського історико-філологічного товариства – Є. М. Іванова та викладача гімназії М. М. Плохинського [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 4]. Ці призначення були розглянуті та схвалені на п'ятому засіданні Харківського Попереднього комітету 25 травня 1900 р. [55, т.1, с. 53]. Усім науковцям були видані відкриті листи на проведення запланованих досліджень [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 11, 12, 15]. Результати проведених наукових експедицій були досить плідними. Про це свідчать звіти їхніх учасників на шостому та восьмому

засіданнях Харківського Попереднього комітету [55, т. 1, с. 64-70, 99-100, 137-139].

З новою силою робота наукових експедицій активізувалася в 1901 р. Ще в лютому на десятому засіданні ХПК Д. І. Багалій накреслив ряд заходів, спрямованих на організацію спеціальних відряджень для збирання різних старожитностей. Із цією метою на літо 1901 р. були заплановані та проведенні експедицій: для вивчення архівів (Є. М. Іванов, М. М. Плохинський), церковних старожитностей (проф. Е. К. Рєдін), церковних архівів (проф. А. С. Лебедєв), говорів населення Курської губернії та старожитностей (проф. М. Г. Халанський), для збирання предметів для етнографічної виставки (проф. А. М. Краснов, М. Ф. Сумцов, О. М. Покровський та ін.), для здійснення розкопок курганів (О. М. Покровський, Е. П. Трифільєв, М. О. Федоровський, проф. Л. Ю. Шелевич). Вже в квітні 1901 р. Імператорська археологічна комісія в С.-Петербурзі видала відкриті листи членам ХПК: В. І. Савві, Е. К. Рєдіну, Д. І. Багалію, А. К. Белоусову, О. М. Покровському, Е. П. Трифільєву, А. М. Краснову, М. Ф. Сумцову, Б. С. Познанському для проведення розкопок та етнографічних досліджень в межах Харківської губернії з правом фотографування необхідних предметів; такі ж листи були видані Д. П. Міллера та Е. М. Іванову для вивчення архівів відомств Міністерства внутрішніх справ [15, ф. 3, оп. 283, спр. 68, арк. 55-59].

Запоруку успіху у вирішенні наукових завдань Московське археологічне товариство вбачало в пропаганді серед широкої громадськості ідеї необхідності всебічного вивчення своїх регіонів. Це дало поштовх до розгортання масового краєзнавчого руху. Дослідниця Л. Л. Бабенко вдало відмітила, що Московське археологічне товариство поставило розробку регіонально-історичних проблем на рівень вимог академічної науки, а ХПК перетворився в організаційний та науково-методичний центр історичного краєзнавства [3, с. 130]. Подібними принципами організації наукової роботи на місцях у майбутньому керувалася і ВУАН. Зокрема, серед завдань її діяльності було визначено: «Спільними зусиллями академічних вчених і місцевих істориків розвивати досліди історичних районів, з яких складалася українська земля в минулому, організовувати дослідницьку роботу на місцях, пробуджувати інтерес найширших верств до історії краю» [65, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 35].

Ще одним важливим напрямом діяльності ХПК було налагодження зв'язків з іншими дослідницькими комітетами та комісіями, створеними для підготовки XII Археологічного з'їзду у Ніжині, Новочеркаську, Курську, Катеринодарі, Катеринославі, Полтаві, Воронежі тощо [36].

Результатом плідної роботи та наукової діяльності ХПК стала широка видавнича діяльність. Велике значення мало видання двотомних «Трудов Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [55]. У них було

опубліковано найбільш цікаві матеріали, зібрани Харківським комітетом до з'їзду. Важливе наукове значення для фахівців, як того, так і нашого часу, мало видання «Каталога виставки XII Археологического съезда в г. Харькове» [27], який включав у себе близько 900 сторінок. Після проведення з'їзду побачили світ такі видання: «Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах» [54], «Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове» [2] тощо.

Протягом червня-серпня 1902 р. тривали роботи ХПК з підготовки виставки при з'їзді. Вона складалася з восьми відділів: первісні старожитності, старожитності церковні, історичні старожитності, нумізматичний, етнографічний, картографічний, стародрукованих книг та рукописів. Сучасні дослідники відзначають високий науковий рівень підготовки та організації виставки, адже усі предмети представлені на ній були паспортизовані та систематизовані [29, с. 20]. Після закінчення роботи з'їзду артефакти з виставки були передані до музею витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті. У подальшому ця колекція стала основою для створення в 1920 році Археологічного музею в Харкові, який вважався одним із найкращих музеїв цього профілю.

Археологічні з'їзди сприяли формуванню українських академічних традицій і активізували наукову діяльність талановитих дослідників, майбутніх академіків ВУАН, Російської академії наук та інших наукових установ. Перш за все, слід відзначити діяльність голови ХПК, активного ініціатора проведення XII Археологічного з'їзду Д. І. Багалія, який сприяв популяризації наукових пошуків до з'їзду шляхом висвітлення процесу організації та проведення першого визначного наукового форуму у Харкові у періодичних виданнях [6; 4; 14; 5]. Науковцем були розроблені дві програми для вивчення старожитностей (для збирання відомостей про первісні старожитності [43] та для збирання відомостей про старожитності історичні [42]). Внесок Д. І. Багалія в підготовку та організацію XII Археологічного з'їзду яскраво відображають протоколи засідань ХПК [45], «Автобіографія» науковця [10, с. 128-134], окремі періодичні видання [21; 22; 23]. В останніх, зокрема, відображені виступ науковця на десятому засіданні ХПК зі звітом про результати вивчення відомостей про кам'яні баби Харківської губернії, звернення Д. І. Багалія до Харківської міської думи з проханням виділити субсидії на прийом членів з'їзду на п'ятнадцятому засіданні ХПК, його звіт про результати діяльності комітету за рік на шістнадцятому засіданні тощо. Як уже відзначалося вище, Д. І. Багалій брав активну участь в організації та проведенні археологічних експедицій на Харківщині. Науковцем була підготовлена до з'їзду карта археологічних пам'яток Харківської губернії, виявлених у межах сучасних Харківської, Сумської та Луганської областей, передмова до неї [9] та пояснівальний текст [7]. Не менш цікавим і важливим для наукового вивчення регіональної історії є доповідь Д. І. Багалія на секції історико-географічних та етнографічних

старожитностей, присвячена історії міста Харкова [8]. Слід також відзначити й велику роботу науковця як редактора й організатора цілої низки наукових видань. Дослідницька та наукова робота Д. І. Багалія невдовзі отримала широке визнання. Впродовж 1906 р. та у 1910-1914 рр. Російська Академія наук обирала науковця членом Державної Ради. У 1918 р. він стає членом комітету із заснування Української Академії Наук, одним з її фундаторів. У цей час, за визначенням А. П. Ярщенка, Д. І. Багалій «непомітно, але наполегливо наближав проект Української Академії наук до актуальних національних потреб України» [68, с. 9]. З 1919 р. Д. І. Багалій – голова історично-філологічного відділу ВУАН, згодом член її Президії й виконуючий обов'язки голови ВУАН [28, с. 97; 62, с. 92, 116; 61, с. 244]. Не зважаючи на деякі спроби сучасних дослідників з'ясувати внесок Д. І. Багалія у процес підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду [37; 47], це питання в цілому залишається недостатньо вивченим і потребує спеціального дослідження в майбутньому.

Значною є наукова спадщина ще одного участника XII Археологічного з'їзду М. С. Дринова, який був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, а також членом майже всіх існуючих у той час у слов'янських землях академій наук та наукових товариств. Сам він став засновником Болгарської Академії наук [34; 62, с. 61]. М. С. Дринов брав активну участь в роботі археологічного з'їзду у м. Харкові. Уже в «Трудах Харківського предварительного комітета» була надрукована його стаття, присвячена аналізу досліджень А. Ф. Музиченком етнографічних особливостей болгарських колоністів Феодосійського повіту [18]. Стаття містила історіографічний огляд літератури стосовно цього питання та цікаву інформацію щодо народних пісень болгарських колоністів, що мешкали на Кримському півострові. Під час роботи з'їзду М. С. Дринов був обраний головою секції слов'янських старожитностей. 22 серпня він виступив із доповіддю про давню церковнослов'янську пам'ятку «Видение пророка Исаи о последнем времени» [16], в якій відзначив, що дана пам'ятка є цікавим історичним джерелом, але, на жаль, відома в двох «неисправных списках», що заважає визначенням точної дати та місця її виникнення. З точки зору дослідника, ця пам'ятка могла з'явитися в середині XI ст. у Візантії чи Болгарії. М. С. Дринов звернув увагу на те, що історична частина пам'ятки містить цікаву інформацію про візантійсько-руські та візантійсько-болгарські події кінця X – першої половини XI ст. (поширення християнства на Русі, пов'язане з діяльністю князя Володимира, війни імператора Василія з болгарами, вторгнення печенігів у Візантію тощо). 24 серпня М. С. Дринов виступив із повідомленням «Об одном рукописном сборнике церковных чиноположений XIV века» [17], в якому дослідник простежив дві різні збірки, що відрізняються між собою часом написання. Подібні дослідження історичних джерел мали велике

значення для розвитку джерелознавства та введення у науковий обіг нових документів. Будучи головою секції слов'янських старожитностей, М. С. Дринов брав активну участь в обговоренні майже усіх доповідей, з якими виступали на секції дослідники [19, с. 141, 142, 180, 181].

Світове визнання отримала наукова діяльність учасника XII Археологічного з'їзду, видатного історика античності В. П. Бузескула. На з'їзді він брав участь в роботі секції класичних, візантійських, східних та західноєвропейських старожитностей. 19 серпня В. П. Бузескул ознайомив присутніх з історіографічним дослідженням «Исторический процесс с точки зрения греческих историков» [11], в якому він основну увагу приділив з'ясуванню бачення історичного процесу грецькими істориками Геродотом, Фукідідом, Ксенофонтом, Аристотелем, Полібієм та ін., а також ролі окремої постаті в історії. Автор зауважив, що його доповідь представляє собою коротке викладення його книги, яка знаходиться у друці. Доповідь В. П. Бузескула викликала жваву і цікаву дискусію, в якій взяли участь Е. Р фон-Штерн, Н. І. Троїцький та Ю. А. Кулаковський [19, с. 64-65]. Підбиваючи підсумки доповіді науковця, Ю. А. Кулаковський відмітив її значення та побажав, щоб підготовлена автором до друку праця якнайшвидше побачила світ. 24 серпня В. П. Бузескул виступив з цікавим дослідженням «О новом источнике для истории Афин V в до Р. Х.» [12], в якому критично проаналізував придбаний у Каїрі європейським дослідником Кейлем папірус. Науковець звернув увагу на значення цього історичного джерела для дослідження історії Афін V ст., однак водночас зауважив, що у Кейтеля надто багато здогадок, під час дуже сміливих та зухвалих, які не мають під собою підґрунтя, а тому не з усіма його гіпотезами та висновками можна погодитися. Відзначаючи наукові досягнення В. П. Бузескула, Російська Академія наук обрала харківського науковця у 1910 р. членом-кореспондентом. Пізніше В. П. Бузескул був обраний до Академії наук СРСР і Академії наук України [31, с. 11; 62, с. 91; 61, с. 243].

Вагомий внесок у літературознавство, етнографію та історію мистецтва належав М. Ф. Сумцову, який став основоположником наукової етнографії України. Науковець брав активну участь у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду. Він був автором ряду програм для збирання старожитностей, розроблених до археологічного з'їзду у м. Харкові [40; 41; 44]. М. Ф. Сумцов активно займався підготовкою до з'їзду етнографічного відділу виставки, висвітлюючи цей процес в засобах масової інформації [48; 49]. За оцінками очевидців та сучасних дослідників цей відділ виставки став сенсацією, бо деякі з його колекцій були представлені вперше (обрядове печиво, писанки, ляльки, свистунці, куманці) [29, с. 20]. Після закінчення з'їзду М. Ф. Сумцов зробив усе, щоб на основі цього унікального відділу був утворений Етнографічний музей при Харківському університеті, що й

сталося у 1905 р. [46, с. 44-47; 53, с. 81-82; 56, с. 5-6]. Етнографічна дослідницька робота М. Ф. Сумцова «Очерки народного быта» [51] базувалася на польових матеріалах, зібраних вченим під час підготовки до XII Археологічного з'їзду. Завдяки зусиллям науковця та розробленій ним програмі була зібрана цінна інформація про кобзарів та лірників, були описані їхні біографії, репертуар, звичаї, особливості виконання, що знайшло узагальнення не лише в працях самого М. Ф. Сумцова [50; 52], а й інших дослідників [13; 30; 35; 33; 64], які підготували цікавий матеріал на цю тематику, що увійшов як до видань Харківського Попереднього комітету, так і самого з'їзду. За видатні заслуги науковця у 1905 р. було обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук [62, с. 92; 61, с. 244], членом Чеської академії наук і мистецтв та низки слов'янських наукових товариств [20, с. 53].

Членом-кореспондентом Петербурзької академії наук було обрано і професора Харківського університету М. Г. Халанського, який працював у галузі фольклористики та мовознавства. Значна частина його наукових пошуків до XII Археологічного з'їзду була присвячена дослідженю фольклору, етнографії, топоніміки Курського регіону. Яскравим прикладом актуальності праць М. Г. Халанського є роботи сучасних науковців, присвячені вивченню наукової спадщини М. Г. Халанського [32; 39; 38]. М. Г. Халанський брав активну участь у роботі Харківського Попереднього комітету та самого з'їзду. Його внесок у цю справу відображають протоколи засідань ХПК [45, с. 42, 53, 67-68, 100-101, 237, 266-268, 400-401], наукові праці дослідника, опубліковані в «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [57; 58; 59] та «Трудах XII Археологического съезда в Харькове» [60], періодичні видання [24; 25].

Урочисте відкриття XII Археологічного з'їзду відбулося 15 серпня 1902 року. Він працював протягом 13 днів за участі 264 делегатів з більшості губерній Російської імперії. Загальна кількість учасників сягала 400 осіб, серед яких були відомі академіки та науковці того часу: фахівці з археології, етнографії, історії, мистецтвознавства, лінгвістики, архівної справи тощо.

18 і 25 серпня 1902 року відбулися наукові екскурсії до археологічних пам'яток поблизу Харкова – на Донецьке городище [63] й до могильника біля с. Ніщахи [66].

Окрім пленарних засідань працювали 9 відділень: первісних старожитностей, історико-географічних та етнографічних старожитностей, пам'яток мистецтв, нумізматики та сфрагістики, побуту домашнього, господарського, громадського, юридичного та військового, церковних старожитностей, старожитностей писемності та мови, старожитностей класичних, візантійських, східних та західноєвропейських, слов'янських старожитностей та археографічних пам'яток. На засіданнях відділень було заслухано й обговорено понад 90 доповідей. За результатами роботи XII з'їзду було виділено 4 нові

археологічні культури. Робота з'їзду визначила спрямованість подальших наукових пошуків археологів В. О. Городцова, В. Є. Данилевича, М. О. Макаренка, В. О. Бабенка, О. С. Федоровського та ін. Наукові праці Д. И. Багалія до з'їзду, які були побудовані на багатому джерельному матеріалі, ввели до наукового обігу велику кількість джерел, взятих безпосередньо з архівів і археологічних розкопок. Були проведенні цілеспрямовані етнографічні експедиції, метою яких було дослідження цілісних регіонів та їхнє порівняння за різноманітними ознаками. Було зроблено прорив у галузі региональних мистецтвознавчих досліджень: завдяки дослідженням професора Є. К. Редіна, було виділено 3 напрями іконопису, досліджено церковне будівництво Слобожанщини та сусідніх регіонів тощо. У роботі з'їзду брали участь видатні науковці, які вже були, або згодом стали членами різних наукових установ в Україні та за її межами.

Таким чином, можна стверджувати, що підготовку і роботу XII Археологічного з'їзду у Харкові слід визначити як систематичну наукову та пошукову роботу, яка активно сприяла процесу розвитку академічних традицій в Україні, подальшому процесу професіоналізації та інституалізації історичної науки, розширенню напрямів і тематики наукових пошуків, дослідженням історичного наративу, акумулюванню наукового потенціалу тощо. Дослідження історії регіону та актуалізація регіональної історії взагалі сприяли національному забарвленню історичної науки. З'їзд як нова форма обміну науковою інформацією стає тим комунікаційним центром, який поєднує професійний та аматорський дискурс, дає можливість поділитися своїм досвідом та знаннями досвідченим науковцям, залучити до наукової роботи молоді кадри, популяризувати науку в цілому. Все це сприяло виникненню в Україні ряду наукових установ, в т.ч. й створенню власної Академії наук.

Примітки

1. Алексеев А. В. XII археологический съезд в Харькове 1902 г. / А. В. Алексеев // РА. – 1992. – № 4. – С. 196–198.
2. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – М., 1903. – 25 с.
3. Бабенко Л. Л. Роль научных установ Всеукраинской академии наук у национально-культурному возрождении Украины 20-х годов /Л. Л. Бабенко // Национальная идея в духовной культуре Украины XIX–XX ст.: Материалы Всеукр. науч. конф. – Полтава, 1993. – С. 129–131.
4. Багалей Д. К археологическому съезду в Харькове / Д. Багалей, Е. Редин // ЮК. – 1900. – 5 мая.
5. Багалей Д. И. Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии / Д. И. Багалей // ХГВ. – 1901. – 24 июля.
6. Багалей Д. И. К археологическому съезду в Харькове: Сведения об археологических раскопках в Харьк. губ. / Д. И. Багалей // КС. – 1901. – Окт. – С. 53–56 (2-я паг.).

7. Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 1. – С. 1–92.
8. Багалей Д. И. Основание города Харькова / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 3. – С. 379–380.
9. Багалей Д. И. Предисловие к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 1. – С. I–IV.
10. Багалій Д. І. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури / Д. І. Багалій. – Х.: Пропор, 2003. – 192 с.
11. Бузескул В. П. Исторический процесс с точки зрения греческих историков / В. П. Бузескул // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. / Под ред. Уваровой. – М., 1905 – Т. 3. – С. 301–302.
12. Бузескул В. П. О новом источнике для истории Афин V в до Р. Х / В. П. Бузескул // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. – С. 367.
13. Ветухов А. В. Материалы Комитета о кобзарях и лирниках / А. В. Ветухов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 384–387.
14. Вниманию о.о. священников и гг. Народных учителей Харьковской губ. – Южный край. – 1901. – 19 июня.
15. ДАХО. –Ф. 3. –Оп. 283. –Спр. 68.
16. Дринов М. С. Видение пророка Исаии о последнем времени / М. С. Дринов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. С. 342.
17. Дринов М. С. Об одном рукописном сборнике церковных чиноположений XIV века / М. С. Дринов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 3. – С. 360.
18. Дринов М. С. Этнографические наблюдения А. Ф. Музыченка над болгарскими колонистами Феодосийского уезда / М. С. Дринов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 392–398.
19. *Ізвестия XII Археологического съезда в Харькове, 15-17 августа 1902 г.* – Х., 1902. – 238 с.
20. *Історія міста Харкова XX століття* / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х., 2004.
21. К археологическому съезду // ИВ. – 1901. – Т. 84, апр. – С. 408–412.
22. К археологическому съезду // ИВ. – 1901. – Т. 86, дек. – С. 1288–1289.
23. К археологическому съезду // ИВ. – 1902. – Т. 87, янв. – С. 396–399.
24. К археологическому съезду // ЮК. – 1900. – 11 июля.
25. К устройству XII археологического съезда // ХГВ. – 1900. – 4 июня.

26. *Каковкина О. М.* Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку ХХ ст. в Україні: Науковий та суспільно-політичний аспекти: Автoreф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Каковкина – Дніпропетровськ, 1998.
27. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. – Х., 1902.
28. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко – Х., 1990.
29. Красиков М Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – С. 3–55.
30. Крист Е. Кобзари и лирники Харьковской губернии / Е. Крист // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 121–133 (2-я паг.).
31. Кадеев В. И. Владислав Петрович Бузескул – профессор Харьковского университета. Библиография. – Х., 1998.
32. Ляпунов Б. М Изучение восточнославянских говоров в трудах проф. М. Г. Халанского / Б. М. Ляпунов// Русские говоры на Украине. Киев, 1982. – С. 212–220
33. Малинко А. Сведения о 24-х украинских кобзарях, бандуристах и лирниках / А. Малинко // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х т. – М., 1905. – Т. 3. – С. 406–408.
34. Марин Дринов – профессор Харьковского университета: Библиогр. указ. работ на рус. яз. / Составитель В. К. Мазманянц – Х., 1985.
35. Маслов С. Лирники Полтавской и Черниговской губерний / С. Маслов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 217–226 (2-я паг.).
36. Материал, собранный для XII Съезда отделеньями Предварительного комитета // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. В 3-х т. – М., 1905 – Т. 2. – С. 520–522.
37. Мацкевич I. В. Роль Д. И. Багалія в організації, проведенні та історіографічному описі XII Археологічного з'їзду 1902 р. в м. Харкові / I. В. Мацкевич // Актуальні питання історії України: Тези до перших Багаліїв. читань, присвяч. 135-річчю з дня народж., 60-річчю з дня смерті акад. Д. І. Багалія. Харк. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1992. – С. 22–23.
38. Назаренко В. Ю. М. Г. Халанский как исследователь фольклора / В. Ю. Назаренко // Исследования по словесности в вузе нефилологического профиля. – Х., 1996.–Вып. 1.– С. 22–24.
39. Немцев Н. Преданья старины глубокой / Н. Немцев // Курская правда. – 1992. – 21 апреля.

40. Программа для собирания писанок и сведений о них: (К XII археол. съезду в Харькове) // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 36–37.
41. Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках. К XII археологическому съезду в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 32–35.
42. Программа для собирания сведений по древностям историческим для XII археологического съезда в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 23–25.
43. Программа для собирания сведений по первобытным древностям древностям для XII археологического съезда в Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 22–23.
44. Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1902 г. в г. Харькове XII археологическом съезде // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2 т. / Под ред. Е. К. Редина – Х., 1902. – Т. 1. – С. 29–32.
45. Протоколы заседаний Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 1, 2, 5, 39, 52, 61, 98, 136, 139, 141, 149, 176, 190, 134, 251, 257, 259, 265, 348, 349, 355.
46. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: Становлення та розвиток / Г. А. Скрипник – К., 1989.
47. Стрельцов С. О. Внесок Д. І. Багалія в дослідження приватного колекціонування на Харківщині / С. О. Стрельцов // Багалій. читання в НУА. Д. І. Багалій і культура Слобідської України: Прогр. та матеріали, Харків, 6 листоп. 2000 р. Нар. укр. акад. – Х., 2000. – С. 70–72.
48. Сумцов М. Ф. К вопросу об этнографической выставке в Харькове при XII археологическом съезде // ЮК. – 1900. – 5 июня.
49. Сумцов М. Ф. Этнографическая заметка // ЮК. – 1902. – 20 марта.
50. Сумцов Н. О покровительстве кобзарям и лирникам / Н. Сумцов // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 3. – С. 402–405.
51. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта: (Из этногр. экскурсии 1901 г. по Ахтыр. уезду Харьк. губ.) / Н. Ф. Сумцов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 1–57 (2-я паг.).

52. Сумцов Н. Ф. Современное изучение кобзарства / Н. Ф. Сумцов // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. –Х., 1905. – С. 271–275.
53. Сушко В. А. М. Ф. Сумцов та етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства / В. А. Сушко // Культура України: історія та сучасність: Респ. наук.-теор. конф. Тези доп. –Х., 1992. – С. 81–82.
54. Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 1. – 751 с.; Т. 2. – 590 с.; Т. 3. – 427 с.
55. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. – Х., 1902. – Т. 1. – 549, 54, 18 с.; Т. 2. – 450, 241 с.
56. Фрадкін В. В. До історії створення та діяльності етнографічного музею ХІФТ / В. В. Фрадкін // Зб. іст.-філол. т-ва. Нова сер. – 1993. – Т. 1. – С. 5–14.
57. Халанский М. Г. Краснополянский «голубец» как памятник победы, одержанный курянами над татарами в 1628 г.: (Из отчета о командировке в Курс. Губернию в 1900 г.) / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 241–245.
58. Халанский М. Г. О некоторых предметах древности, на которые желательно обратить внимание археологического съезда в Харькове / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 50–51.
59. Халанский М. Г. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий / М. Г. Халанский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. В 2-х т. / Под ред. Е. К. Редина. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 55–60, 108–121, 245–249, 270–294, 403–431.
60. Халанский М. Г. Южно-славянские песни о смерти Марка Кралевича: [Крат. излож. докл.] / М. Г. Халанский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 3. – С. 359–360.
61. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
62. Харківський університет – рідному місту. – Х., 2004.
63. XII Археологический съезд // ЮК. – 1902. – 19 авг.
64. Хоткевич И. М. Несколько слов о бандуристах и лирниках / И. М. Хоткевич // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3-х томах. – М., 1905. – Т. 3. – С. 310–311.
65. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 419. – Арк. 35.
66. Шаховский М. Из впечатлений об экскурсии в городище Нацаху // ЮК. – 1902. – 24 авг.

67. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко – К., 2004. – 44 с.
68. Ярецьенко А. П. Сповідь написана кров'ю серця... (Д. І. Багалій та його «Автобіографія») / А. П. Ярецьенко // Багалій Д. І. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури – Х., 2003. – С. 3–12.

© Скирда І. М., 2010